

ШЕСТОДНЕВ (ДЕВЕТ БЕСЕДИ ВЪРХУ СЪТВОРЕНИЕТО)

СВЕТИ ВАСИЛИЙ ВЕЛИКИ*

Василий Велики, роден около 330 г. от н. е. в Кесаря, Мала Азия, и починал в 379 г., е един от най-значителните раннохристиянски църковни деятели с важен принос в литературната традиция на епохата. Освен активната му дейност като църковен служител — от 370 г. е епископ на Кесаря, полага огромни усилия в борбата срещу арианската ерес — Василий Велики оставя забележително литературно наследство, в което са застъпени характерните видове беседи — хомилии и проповеди с различна насоченост, представящи теченията в тогавашните богословски школи. Добър познавач и дори ценител на античната традиция в областта на философията и естествознанието, Василий Велики е автор и на деветте беседи към Шестоднева, подготвени за издаване в библиотека „Хермес“ на „Народна култура“, първите три от които се представят сега.

Росен Тенев

БЕСЕДА ПЪРВА

1. „В начало Бог сътвори небето и земята“ (Бит. 1:1)¹. Подобавашо начало за всеки, който възнамерява да изложи сътворението на света, е да започне словото си с уредбата на видимия. Защото ще бъде представено сътворението на небето и земята, което не е станало от само себе си, както са си въобразили някои, а причина за това е Бог. Кой слух е достоен за величието на тези слова? Как трябва да се подготви душата, за да възприеме разказа за толкова значителни събития? Очистена от страстите на плътта, незасенчвана от грижите на живота, трудолюбива, изследваща, търсеща навсякъде да добие достойна представа за Бога. Но преди да разгледаме точността на словата и да открием колко голямо е значението на тези малки думи, нека си припомним кой разговаря с нас. Защото дори и да не

* Един от най-ярките представители на ранновизантийската патристика. Сред философско-богословското му творчество се откроява неговият „Шестоднев (девет беседи върху сътворението)“ — тълкувателно съчинение, станало основа за едноименния превод от старобългарския писател Йоан Екзарх (IX в.).

достигнем дълбочината на мисълта на писателя поради слабостта на ума ни, нека обърнем внимание на меродавността на събеседника ни и сами ще стигнем до съгласие с казаното. И така, Мойсей е този, който ни даде това писание, Мойсей, белязан с близостта до Бога още като младенец², когото дъщерята на Фараона прие за свое чедо, отгледа го като цар и възложи възпитанието му на най-мъдрите учители на Египет; намразил бремето на царската власт, завърна се в скромния свят на сънародниците си и вместо временната наслада на греха предпочете да страда заедно с Божия народ. Мойсей, който по природа притежавал любов към справедливостта и когото виждаме още преди да му се възложи предводителството на народа му, да влиза в смъртна схватка с лошите, воден от естествена омраза към злото. По-късно прогонен от тези, за които сторил толкова добро, и изоставил с радост египетската глъч, пристигна в Етиопия и — далеч от всичко друго — за цели четиридесет години се отдаде на теоретично изследване на нещата. Когато беше вече осемдесетгодишен, видя Бога, както може да Го види човек или по-скоро както не Го е виждал никой друг, по свидетелство на самия Бог: „Ако между вас има пророк Господен, аз му се откривам във видение, насън говоря с него; не е тъй обаче с Моя раб Моисея — той е верен в целия Ми дом: аз говоря с него уста в уста, и явно, а не с гатанки“ (Числ. 12:6–8). Говори ни самият той, удостоен както ангелите да види Бога със собствените си очи, за чутото от Бога. Да чуем истинни слова, казани не с убедителността на човешката мъдрост³, а като учения на Духа, слова, които не търсят похвалата на слушателите, а спасението на последователите.

2. „В начало Бог сътвори небето и земята.“ Чудото на прозрението скочава езика ми. Какво да кажа първо, с какво да започна тълкуването си? Да изоблича суетните слова на неверниците? Или да възхваля нашата истина? Много мнения са изказали за природата древните елини мъдреци и нито една тяхна дума не е останала устойчива и непоклатима; винаги следващият оборвал този преди него, така че няма нужда ние да ги оборваме, те сами стигат до взаимното си опровергаване. Непозналите Бога не приеха, че преди създаването на всичко е съществувала разумна първопричина, а водени от началното си незнание, направиха изводи и за следващите неща. Затова едните прибягнаха до материалистични предложения, отдавайки причината за всичко на елементите на света, други си представиха, че природата на видимите неща се състои от атоми и неделими частици, обеми и преходи. Създаването и разрушаването се предизвиквали било от съединяването на неделимите частици помежду им, било от разделянето им; и по-здравата взаимовръзка между атомите е причината за запазването на по-трайните тела. Действително тъкат паяжина пишещите това, които предполагат, че основа на небето, земята и морето са такива слаби и несъществени принципи. Не са знаели да кажат: „В начало Бог сътвори небето и земята“. Затова в становището си, че всичко е неуправляемо и неподвластно и се движи от случайността, те са подведени от

безбожието, което носят в себе си. За да не ни се случи същото, описващият сътворението на света още с първите си думи осветява ума ни с Божието име, като казва: „*В начало Бог сътвори*“.

Колко хубаво нещо е редът! Поставя първо началото, за да не помислят някои, че светът е безначален. След това добавя „сътвори“, за да покаже, че ставащото е нищожна част от могъществото на Твореца. Както грънчарят с едно и също умение извайва несметни съдове, без да изразходва нито умението, нито силата си, така и Създателят на всичко това, Чиято творческа сила не се ограничава в размерите на един свят, а е безкрайно по-голяма, само с една изява на волята Си осъществи величието на видимите неща. Ако пък светът има начало и е сътворен, потърси кой е дал началото му и кой е създателят му; или по-скоро, за да не се отклониш в някой момент от истината, изследвайки с човешкия си разум, той успява с учението си да постави като печат и опора на душите ни прослаvenото Божие име, казвайки: „*В начало Бог сътвори*“. Блажената природа, обилната благодат, любовта на всички разумни същества, бленуваната красота, началото на нещата, изворът на живота, мисловната светлина, недостижимата мъдрост — това е Този, Който „*сътвори в начало небето и земята*“.

3. Не си представяй, човече, че това, което виждаш, няма начало; тъй като телата, движещи се по небето, описват циклични орбити — а с един обикновен поглед не осъзнаваме лесно къде е началото на кръга, — затова не смятай, че движещите се в кръг тела са по природа без начало. Защото дори и самата окръжност — имам предвид равнинната фигура, очертана от една линия, — дори и нея не бива да схващаме като безначална само защото убягва от способността на сетивата ни да разберем откъде започва и къде свършва. Макар и да убягва на сетивата ни, в действителност този, който я е описал с един център и еднакво отстояние, е започнал от някоя точка. Така и ти — понеже телата, движещи се в кръг, се въртят около себе си — не се оставяй на заблудението, че светът е безначален и безкраен само защото движението им е равномерно и нищо не го прекъсва с намесата си. „*Защото преходен е образът на тоя свят*“ (1 Кор. 7:31) и „*небе и земя ще преминат*“ (Мат. 24:35).

Накратко изказаното с просто изложение на боговдъхновеното учение „*В начало Бог сътвори*“ е всъщност предизвестие на учението за свършека и промяната на света. Всичко, започнало в някакъв момент от времето, по необходимост трябва да свърши във времето. Ако има начало във времето, не се съмнявай за края му. Какъв е смисълът на геометриите, на математическите методи, на стереометриите и на легендарната астрономия, на цялата тази усърдна суета? Ако тези, които ревностно се занимават с тях, биха сметнали, че светът, който виждаме, е съвечен с Твореца на всичко — Бог, изравнявайки по величие ограничения и материален свят с непостижимата и невидима природа, как не са могли да помислят поне за малко, че нещо, чиито части търпят тление и промени, то по необходимост и като цяло ще понесе същите изменения, както и частите му? Но

дотогава „се заблудиха в своите помисли и неразумното им сърце се по-мрачи; и наричайки себе си мъдри, оглуяха“ (Рим. 1:21-22), та едни сметнаха, че небето съществува вечно заедно с Бога, а други, че самото небе е без-началният и безкраен Бог и причина за устройството на отделните части.

4. Така преголямата им светска мъдрост ще допринесе за суровото им осъждане, защото са наблюдавали суетните неща толкова внимателно и все пак съзнателно са се ослепили за разбирането на истината. Тези обаче, които мерят разстоянията между звездите и описват незалязващите северни и намиращите се край Южния полюс и видими за хората на юг, а непознати за нас светила, тези, които разделят северната ширина и зодиакалния кръг на безброй отсечки и старателно са отбелязали новото появяване на звездите, техните точки на неподвижност, отклонения и придвижване спрямо предишното положение, както и времето, необходимо на всяка от планетите да измине орбитата си, при все това не можаха да открият един начин да схванат Бог като Създател на света и справедлив Съдия, въздаващ достойно за всичко преживяно. Нито от думите за съда успяха да осъзнаят последващото понятие за свършека, че светът по необходимост ще се промени, щом и състоянието на душите ще се превърне в друг вид живот. Тоест както на сегашния живот не съответства естеството на този свят, така и в бъдещето битие душите ни ще получат участ, отговаряща на състоянието им. Но те са толкова далеч от мисълта да приемат това за истина, че ни обсипват с присмех, когато ние им говорим за свършека на света и за живота в бъдещия век. А понеже по природа началото предхожда всичко, следващо от него, то авторът, когато ще говори за неща, започнали да съществуват от някой момент във времето, е предположил по необходи-мост това твърдение, казвайки *в начало сътвори*“.

5. Както изглежда, съществувало е нещо и преди този свят, което нашият разум не може да възприеме умозрително, но то е останало извън самия разказ, защото е било неподходящо за хора, все още учещи се и с невръстно познание. Съществувало е някакво състояние, по-древно от сътворението на света, подходящо на надсветовните сили, извън времето, вечно, непрекъснато. Именно в него Създателят и Творецът на всичко е завършил творенията Си, духовната светлина, подобаваща на блаженството на обичащите Господа, разумните и невидими същества, и цялата подредба от мислено достъпните неща, които надхвърлят разума ни и чиито имена дори не можем да открием. Това допълва същността на невидимия свят, както ни учи Павел, казвайки: „понеже чрез Него е създадено всичко, видимо или невидимо, било Престоли, било Господства, било Началства, било Власти, било Сили“ (Кол. 1:16), или ангелски войнства, или архангелски началства.

И когато дошъл часът да бъде въведен и този свят сред съществуващите, първо като училище и школа за човешките души, а след това като подходящо жилище за всичко, що се намира между раждането и смъртта, тогава се появил ходът на времето, еднакъв по природа със света, с животните и

растенията, който винаги бърза, тече и отминава, и никога не спира бегът му. Нима не е такова времето? Нали миналото е изчезнало, бъдещето не се е появило, а настоящето, докато разберем, избягва от сетивата ни? Такова е и естеството на всичко, което става, увеличава се или чезне, и нищо устойчиво и постоянно не се вижда. Било е нужно за телата на животните и растенията, по необходимост обвързани с единен ход и обхванати от движението, водещо към раждането или към смъртта, да бъдат обхванати от естеството на времето, което има характер, съответен на променящите се неща. Оттук нашият мъдър учител за сътворението на света поставя сполучливо в разказа си за него думите „*В начало сътвори*“, тоест в началото на времето. Когато казва, че е станало в начало, не споменава, че то предхожда по време всичко сътворено, а разказва за началото на съществуване на тези видими и осезаеми неща след невидимите и мислимите. Начало се нарича и първото движение, например: „*Начало на добрия път е да се върши правда*“ (Притч. 16:5). Защото от справедливите действия тръгваме към блажения живот. Начало се нарича и това, от което нещо произлиза — тоест от онова, което съществува в него, както основният камък в къщата или килът в кораба, или както е казано: „*Начало на мъдростта е страхът Господен*“ (Притч. 1:7). Защото благоговението е основа и опора за съвършенство. Умението е начало на занаятите, както мъдростта на Веселиил се изразява в умението да украси скинията⁴. Много често полезният край на действията става тяхно истинско начало. Както начало на милосърдието е приемането му от Бога, така и начало на всяко добродетелно действие е съдържащата се в обетите цел.

6. Щом като началото има толкова значения, внимавай на кои от всички отбелязани не подхожда този израз. Защото е възможно да ти покаже от кой момент във времето е започнало създаването на този свят, ако, разбира се, пожелаеш да стигнеш до първия ден на сътворението, връщайки се от настоящето назад в миналото. Така ще узнаеш откъде е започвало първото движение на времето, след това — че са положени някакви основи, така да се каже, и опори — небето и земята. По-нататък — че съществува определен творчески замисъл, продиктувал уредбата на всичко видимо, както показва думата „начало“. И че светът не е замислен случайно и напразно, а с някаква полезна цел, особено за съществата в него, щом като действително светът е школа за разумните същества и ги възпитава в познаване на Бога, както казва и апостолът — „*онова, що е невидимо у Него, се вижда от създаване мира чрез разглеждане творенията*“ (Рим. 1:20). Или може би, защото е казано „*в начало сътвори*“, тъй като едно начало няма нито части, нито измерения. Начало на пътя още не е път и начало на къщата още не е къща, така и начало на времето не е време, не е нито дори нищожна част от него. Ако някой не е съгласен и смята, че начало означава време, нека знае, че ще трябва да го раздели на частите на времето, а именно начало, среда и край. Да измисляш обаче начало на началото е смешно. И който дели началото, ще създаде две начала вместо едно или по-скоро безкрайно

много, понеже едно нещо, разделено веднъж, се дели безкрайно много пъти на другите части. Именно за да научим, че едновременно с волята на Бога, без да измине каквото и да било време, е създаден светът, е казано „в начало сътвори“. Други тълкуватели, предавайки по-ясно значението, са го изразили „Воглаве сътвори Бог“, значи наведнъж и накратко. Та толкова за началото, за да кажем малко от многото възможно и да продължим нататък.

7. Едни от уменията се наричат съзидателни, други — практични, трети — теоретични. Целта на теоретичните е дейността на разума, на практичните — движението на тялото, а когато то спре, виждаме, че нито съществува, нито остава нещо. Няма например никакъв резултат от танца или от музиката — действието се изчерпва в себе си. Но при съзидателните умения, дори когато действието е прекратено, пред нас остава сътвореното. Строителството например или дърводелството, ковачеството, тъкачеството и другите подобни умения, дори и да не присъства майсторът, достатъчно ясно разкриват със самия резултат творческия замисъл и от създаденото можеш да се възхитиш и на строителя, и на железаря, и на тъкача. Именно за да се покаже, че светът е изкусно творение и че е тук пред нас, за да го наблюдаваме, та чрез него да проумяваме мъдростта на създателя му, мъдрият Мойсей не е употребил друг израз, а казва „В начало сътвори“; не „направи“, нито „създаде“, а „сътвори“. Но мнозина от тези, които си представяли, че светът съществува вечно, заедно с Бог, не приели, че е създаден от Него, а смятат, че се е появил от само себе си и успоредно с Него като отсянка от силата Му, и признават, че причина за съществуването на света е Бог, но е причина, без да има възможност за избор, както причина за сянката е тялото, а за светлината — онова, което свети. Пророкът е искал да изправи тази заблуда и затова е бил толкова точен в думите си, като казва „В начало Бог сътвори“. По този начин Му отдава не само причината на съществуването, но и посочва, че е сътворил, тоест създал, полезното като добър, прекрасното като мъдрец, като могъщ — великото. И сякаш ти показва майстора да навлиза в същността на всичко, да сглобява различните части помежду им и да завършва цялото, така че то да не съдържа в себе си недостатъци и противоречия.

„В начало Бог сътвори небето и земята.“ С тези две крайности намеква за съществуването на Вселената, като отдава първенство на небето и казва за земята, че е била втора в битието. Ако пък е имало нещо междинно, то е създадено заедно с двете крайности. Така че дори и да не споменава нищо за елементите, за огъня, водата и въздуха, ти помисли с ума си, първо, че всичко е смесено във всичко и че в земята ще намериш и вода, и въздух, и огън, щом като от камъните изскача огън, а от желязото, което също се ражда от земята, излиза изобилен искрящ огън при триене. Достойно е за учудване как огънят, докато се намира в телата, е скътан в тях, без да ги уврежда, ала когато предизвикаме излизането му от тях, изяжда онова, което го е съхранявало. Наличието на вода в земята показват тези, които

копаят кладенци, а съществуването на въздух личи от парите, издигащи се от влажната земя, щом я огрее слънце. Помисли също и това, че по природа небето е горната част, а земята е най-долната и всички леки елементи се издигат към небето, всички тежки по природа се стремят към земята. Така горното и долното са крайно противоположни помежду си. Така споменавайки неща, по природа крайно противоположни помежду си, той синекдохично посочва и всичко, запълващо междинното пространство. Затова не търси обяснение за всяко едно поотделно — чрез казаното разбирай премълчаното.

8. „В начало Бог сътвори небето и земята.“ Изследването на същността на всяко едно от нещата, които са предмет на теоретичната ни мисъл или пък попадат в досега на сетивата ни, предполага дълго и систематично слово за обяснението им, толкова дълго, че за проучването на този въпрос ще са необходими повече думи, отколкото вероятно могат да бъдат казани по всяка от останалите теми, а и прекомерното занимание с това никак не подпомага съграждането на Църквата. Така за същността на небето ще се ограничим с отбелязаното от Исаия; той с прости думи ни позволи да проумеем удовлетворително природата му, казвайки: „Закрепил е небето като дим“ (Ис. 51:6), тоест дал е на небето при сътворението му природа лека, а не плътна, нито твърда. Достатъчно ни е и това, което споменава за неговата форма, славейки Господа — „Поставилият небето като свод“ (Ис. 40:22). Нека така посъветваме себе си и за земята — да не изследваме подробно каква е същността ѝ, нито да измъчваме мисълта си, дирейки какво точно лежи като основа под нея, нито пък да търсим някаква природа без качества, която съществува самопричинно. Трябва добре да знаем, че всичко, което теоретично възприемаме за нея, се отнася до причината на нейното съществуване и е допълнение на същността ѝ. Няма да стигнеш доникъде, ако се опитваш по логически път да отстраниш всеки един от характерните признаци на земята. Ако ѝ отнемеш черния цвят, хладината, тежестта, плътността, вкуса, които тя притежава, както и останалите нейни качества, доловими по теоретичен път, няма да остане предмет на изследване. Съветвам те да оставиш всичко това и да не търсиш върху какво е закрепена земята, защото умът ти ще се замае от логическата безизходица, в която ще изпаднат разсъжденията ти. Ако допуснеш, че под широката земя е постлан въздухът, ще се зачудиш как тази мека и съвсем празна материя издържа, смазвана от огромна тежест, без да се изпълзва в страни, избягвайки натиска, и без да изтича непрекъснато над тялото, което я притиска. Ако, от друга страна, предположиш, че опора на земята е водата, пак ще трябва да изследваш как тежкото и плътното не потъва във водата, а многократно превъзходящото по тегло се държи от нещо, по-слабо от природа. Да оставям, че ще търсиш и опората на водата, и пак ще се чудиш на каква твърда основа лежи най-дълбоката ѝ част.

9. Допуснеш ли, че едно тяло, по-плътно от земята, ѝ пречи да падне надолу, ще трябва да помислиш, че и самото то ще се нуждае от нещо

подобно, което да го държи и да не позволява да падне. Дори и да успеем да уплътним някаква опора, мисълта ни отново ще търси нещо под нея и така ще падаме в безкрайността, измисляйки все нови опори за онези, които сме открили. И колкото повече напредваме в логическото си изследване, толкова по-голяма опорна сила ще се принуждаваме да въвеждаме, за да може да се противопостави на цялата лежаща отгоре тежест. Затова постави граница на мисълта си, за да не би от своето прекомерно любопитство, карашо те да изучаваш неизследимото, в някой момент да изпаднеш в положението на Йов и да бъдеш запитан като него: „*На какво са закрепени основите ѝ?*“ (Йов 38:6). А когато чуеш в псалмите: „*Аз ще заякча стълбовете ѝ*“ (Пс. 74:4), разбери, че стълбове нарича силата, която я крепи. Какво друго означават думите „*Той я основа върху моретата*“ (Пс. 23:2), освен че около земята е излята водната маса?

Но щом водата е течна и естествено се стича по наклон, как остава да виси и да не изтича отникъде? И не ти ли идва наум, че същите и дори още по-големи неясноти предизвиква в разсъжденията ни самата земя, която виси, а е толкова тежка? Но ако приемем, че земята стои твърдо, и сметнем, че се люшка на водната повърхност, в никой случай не трябва да отстъпваме от благочестивата мисъл: нека признаем, че всички неща се държат заедно от силата на Създателя им. Трябва да си казваме и да отговаряме, когато ни питат къде е опората на огромната и неудържима тежест на земята: „*В ръката на Бога са дълбочините земни*“ (Пс. 94:4). Това е най-сигурният за нас начин за мислене и е полезно за слушателите.

10. Сега някои физици надменно твърдят, че земята стои неподвижна по следните причини. Земята, казват, е заела центъра на всичко и понеже е равно отдалечена от краищата наоколо, не може да се наклони нанякъде и по необходимост остава на мястото си, след като заобикалящата я отвсякъде равномерност прави абсолютно невъзможно отклонението ѝ в някаква степен. Това централно положение, казват, земята не е заела по някакъв жребий или случайно, а е естествено и необходимо за нея. Щом небето заема крайното положение горе, всички тежести, казват, които бихме предположили, че падат отвисоко, ще се съберат отвсякъде в средата. Ясно е, че в точката, където се насочват всички части, ще се уплътни и цялото.

Ако камъните и дърветата, и всичко, което е от земя, се насочват надолу, там ще е и свойственото, подобаващото място на цялата земя. Ако пък нещо леко се движи от този център, ясно е, че ще се насочи към най-високата точка. Така че направлението на тежките тела е надолу — а словото ни показва, че това „долу“ е в средата. Затова не се чуди, че земята не се накланя наникъде, щом естественото ѝ място е в средата. Неизбежна необходимост е да остане на мястото си, а не да го напуска, нарушавайки естествените закони.

Ако нещо от изложеното дотук изглежда убедително, пренеси възхищението си към Божията мъдрост, която е подредила така нещата. Удивле-

нието от най-великото не намалява с откриването на начина, по който става някое от странните неща. Ако ли пък това не е убедително, тогава нека простотата на вярата бъде за тебе по-силна от логическите доказателства.

11. Същото може да се каже и за небето, защото мъдреците по света са изписали многословни съчинения за природата на небето. Едни твърдят, че то е съставено от четири елемента, щом можеш и да го докоснеш, и да го видиш; и че след като е плътно, съдържа земя, а и огън, щом можеш да го видиш; съдържа и другите два, понеже има смесена природа. Други отхвърлят този възглед като неверен и създават сами, със собственото си въображение, и пети природен елемент, който въвеждат в състава на небето. Според тях съществува ефирното тяло, което не е нито огън, казват, нито въздух, нито земя, нито вода, изобщо не е нито един от простите елементи. Защото движението на простите неща е праволинейното, леките се издигат нагоре, тежките падат надолу. Но нито движението нагоре, нито това надолу са същите като кръговото движение и изобщо праволинейното движение е твърде различно от движението в кръг. И казват, че нещата, които имат различни естествени движения, по необходимост са и с нееднакъв състав. Затова не е възможно да предполагаме, че небето е съставено от първичните тела, които наричаме елементи, защото не е възможно да имат нормално и равномерно движение телата, съставени от различни елементи, щом всяко едно от простите, намиращи се в съставните, е по природа с различна посока на движение. Ето защо, първо, с непрестанното си движение съставните тела се изтощават, тъй като е невъзможно едно движение да е подходящо за всички и да подхожда на противоположните по характер. Движението на лекото се противопоставя на движението на тежкото. Тоест, когато се движим нагоре, тежи ни земният елемент, когато пък слизаме надолу, упражняваме насилие върху огнения, увеличайки го надолу противно на природата му. Привличането на елементите в различни посоки е причина за разпадането им. Всяко последствие от насилие и нарушение на естествените закони след кратка и трудна съпротива бързо се разпада на съставните си елементи и всеки от свързаните преди се връща на мястото си. Поради тези задължителни правила на разсъжденията, както ги наричат, след отхвърлянето на твърденията на предишните, привържениците на предположението за някакъв пети елемент в сътворението на небето и звездите по него имат нужда от собствена хипотеза. А друг някой от изпълнените с енергия да правят предположения се вдигна срещу тях, разби всичко това и го разпръсна, като въведе на мястото му свой възглед. Опитвайки се да говорим за тези неща, ще изпаднем в същата бързивост като тях. Но ние, като ги оставим да се сражават помежду си и напуснем този разговор за същността, нека се доверим на Мойсей, че „*Бог сътвори небето и земята*“, и да възхвалим Първомайстора на всичко създадено с мъдрост. Нека от красотата на видимите неща да си представим Този, който е над красотата, и от големината на тези сетивни и ограничени тела

да се замислим за Безкрайния, Който надхвърля всяка големина и всеки разум с огромната Си мощ. Защото въпреки че не познаваме природата на творенията, всичко, попадащо изцяло в сетивата ни, предизвиква такова възхищение, че и най-старателният ум ще изглежда по-долен от най-нищожните творения на този свят, що се отнася до способността му да го изследва, както подобава, или да отдаде на Твореца дължимата Му възхвала. Нему принадлежи цялата слава, чест и власт вовеки веков. Амин.

БЕСЕДА ВТОРА⁵

1. Няколко думи ни занимаха сутринта, но намерихме в тях скрит толкова дълбок смисъл, че мажехме съвсем да се обезсърчим за следващите. Защото ако е такова въведението към светините и преддверието на храма е толкова внушително, толкова величествено и несравнимата му красота заслепява като мълния очите на ума ни, то какви ли ще бъдат самите светини, кой ще бъде толкова смел да навлезе в светилището и кой ще прозре в тайните? Техният вид е непристъпен, а смисълът им — напълно необясним. Но нека не се отказваме от изследването си, понеже справедливият съдия ни е отредил великолепни награди само ако предпочетем правдата. Въпреки че не сме достойни, но ако с помощта на Духа не се отдалечим от смисъла на Писанието, няма да бъдем оценени като съвсем безполезни и ще допринесем малко със съдействието на благодатта за изграждането на Божията Църква. „Земята беше безвидна и неустроена“ (Бит. 1:2), пише там. Щом като и двете, небето и земята, са създадени равностойно, как небето е било завършено, а земята е оставала все още незавършена и неоформена? Или въобще в какъв смисъл не е била уредена? И защо е била „безвидна“? Съвършеното устройство на земята се заключава в предлаганото от нея, богато разнообразие от всякакви растения, от издигащи се високо дървета, плоносни или не, от цветята с чудни багри и аромат и всичко, което по заповед на Бога ще поникне и ще украси родилата го земя. Понеже нищо такова не е съществувало тогава, затова и с право земята е наречена неустроена. Същото можем да кажем и за небето. То нито е било завършено, нито е притежавало красотата си, защото още не са го осветявали луната и слънцето, нито са го увенчавали звездните множества. Всичко това още не е било създадено. Така че няма да си далеч от истината, ако наречеш неустроено и небето. А е казал, че земята е „безвидна“, и по две други причини: или защото не е съществувал още човекът да я види, или защото тя е била под водата и е било невъзможно да се появи от покриващата я вода. Водите още не са се били оттеглили в коритата си, където по-късно ги събрал Бог и ги нарекъл морета.

Кое всъщност е невидимо? Първо, това, чиято природа не позволява да го видят телесните ни очи, както е нашият ум; след това, ако пред по

природа видимото се появи някакво тяло и го скрива, както е желязото в земните недра. В този смисъл смятам, че земята е наречена невидима, защото е покрита с води. Също така, понеже все още е нямало светлина, никак не е странно, че земята, която била потънала в мрак, защото въздухът над нея е бил неосветен, е наречена от Писанието невидима и от тази гледна точка.

2. Изопачителите на истината, недопускателни умът им да се покори на Писанието, изкривявали смисъла на Писанията според своето желание и казвали, че под тези думи се разбирала материята. Тя, смятат те, е и невидима по природа, и неустроена, защото няма свойства поради същността си и е изцяло без форма и без очертания; нея е взел майсторът, с мъдростта си ѝ дал форма и порядък и с нея създал всичко видимо. Но ако материята не е била сътворена, първо, тя би била равностойна на Бога и не би се различавала по първенство от Него. Какво по-непочтително от това? Как да смятаме тази материя без свойства, без вид и крайно безформена, този неизразим срам (използвам техните определения), че е достойна за същото първо място, редом с мъдрия, могъщия и всеблагия Творец и Създател на всичко? Освен това, ако материята е толкова възвишена, че да може да възприеме цялото Божие познание, тогава те в известен смисъл сравняват нейната същност с неизследимата Божия сила, сякаш може материята да послужи за мярка на цялата Божия мъдрост. Ако пък материята е по-незначителна от Божието дело, тяхното слово ще стигне до още по-страшно богохулство, тъй като ограничават Бога, че не е можел да твори и да върши делата Си поради недостиг на материя. Подвела ги е умствената нищета, свойствена на човешката природа. При нас всяко умение се занимава единствено с някаква определена материя, ковашкото, например, с желязото, дърводелството — с дървото. При тях едно е материалът на занаята, друго — формата, и трето — това, което се получава с формата. Материята се получава отвън, докато формата се придава от умението, а резултатът е съчетание и на двете — формата и материята.

По подобен начин си представят и Божието творение — че формата на света е плод на мъдростта на Създателя на всичко, докато материята е дадена на Твореца отвън. Така светът е съставен, сложен, тоест взел е от другаде материята, която го съставя, а формата и очертанието си е получил от Бога. С това всъщност отричат, че великият Бог е майсторът, създал нещата, и Го приравняват с участник в благотворително начинание, внесъл незначителен дял в сътворението на света. Поради оскъдната си мисъл те не са могли да обозрат висотата на истината, че уменията идват след материалите и съществуват, защото го изискват нуждите на живота — вълната например съществува от по-рано, а тъкачеството се е появило впоследствие, за да служи и да залъгва недостатъците на природата. И дървото е съществувало, а дърводелството го е взело и след обработката на материала в исканата форма, ни показва ползата от дървото, давайки в ръцете на моряка веслото, на земеделеца — лопатата, на воина — копието. А Бог, преди

създаването на видимите неща, замислил и решил да изведе в битие всичко несъществуващо дотогава, замислил какъв трябва да бъде светът, като едновременно създал и материята, подходяща за неговата форма. И отделил за небето подходящата му материя, а очертанието на земята запълнил със съответната за нея. Накрая оформил огъня, водата и въздуха, както пожелал, и те съществуват според основанието за съществуване на всяко от творенията. Свързал целия свят с неговите различни части в едно цяло и в хармония с неразрушима дружеска връзка, така че и съвсем отдалечените помежду си неща да изглеждат обединени в съгласие. Та нека да престанат с измислиците и с безсилието на съжденията си да мерят недостижимата за нашия ум сила, напълно неизразима с човешко слово.

3. „Бог сътвори небето и земята“, не всяко наполовина, а цялото небе и цялата земя, самата материя, уловена във форма, защото Бог не е откривател на форми, а създател на самата същност на нещата. Ако ли не, нека ни отговорят как са се срещнали едното с другото — активната Божия сила и пасивната природа на материята, и тя е дала материал без форма, а Той — знанието за формите, което притежава и без материята, за да се попълни недостатъкът на едното и другото; тоест Творецът да има къде да прояви изкуството си и материята да отхвърли неопределеността си и липсата на форма.

Но стига по този въпрос, да се върнем към началната ни тема. „Земята беше везвидна и неустроена.“ Когато казва: „В начало Бог сътвори небето и земята“⁶, оставя много неща неспоменати — водата, въздуха, огъня и явленията, пораждани от тях. Ясно е за всеки, че всичко това, представляващо съставка на света, е създадено едновременно в целостта си. Повествованието, обаче, го пропуска, искайки да упражни гъвкавостта на ума ни, за да може от малкото податки да мисли и за неспоменатото. Не е казано за водата, че я е сътворил Бог, казано е обаче, че земята е била невидима; помисли си сам, с какво покривало е била скрита, за да не се вижда? Естествено, не може да я е скривал огънят; той всъщност осветява и прави видимо онова, до което се доближава. Нито пък въздухът е покривал земята, защото той по природа е рядък и прозрачен, приема всички очертания на нещата и ги изпраща в очите на гледащите. Така остава да помислим, че водата е заляла земната повърхност, защото този течен елемент все още не бил заел определеното му място. Затова земята е била не само невидима, но и неустроена. Защото и днес прекалената влажност пречи на плодородието на земята. По една и съща причина земята била и невидима, и неустроена. Ако устроеността на земята се състои в естествената и подобаваща ѝ украса — в засетите ниви, люлеещи се в равнините, в тучните ливади, пълни с разнообразни цветя, в зелените долини и гористи сенчести планини — нищо от това не е съществувало тогава. Разбира се, Творецът е бил вложил в нея силата и тя е носила в себе си раждането на всичко, но е чакала подходящото време, за да изведе на бял свят, по Божия заповед, скътаното в нея.

4. Но казва: „Тъмнина се разстилаше над бездната“ (Бит. 1:2). Нов повод за приказки и начинания, за още по-непочтителни фантазии, с които извращават думите на разказа, за да ги доближат до предположенията си. Не обясняват мрака естествено, че е неосветен въздух или засенчено място, защото го закрива някое тяло, или изобщо място, лишено по някаква причина от светлина; обясняват мрака като зла сила или по-скоро като самото зло, което произлиза от само себе си и е противоположно и враждебно на Божията доброта. Ако Бог е светлина⁶, явно е, че противоборстващата Му сила е мракът, смятат те, по логично следствие — мрак, който не е създаден от нещо друго, а е самородно зло; мрак, който воюва с душите, предизвиква смърт и се противопоставя на добродетелта. Но се лъжат, приемайки думите на пророка в смисъл, че мракът си е съществувал и не е създаден от Бога.

Кое нечестиво и безбожно учение не е измислено въз основа на това твърдение? И кои люти вълци, разпръсващи Божието стадо⁷, не са се възцарили над душите, тръгвайки от този кратък израз? Не излязоха ли оттук маркионитите⁸, валентинианите⁹? Не излезе ли отвратителната ерес на манихейците¹⁰, която няма да сгрешеш, ако я наречеш гнойна рана в Църквата? Защо, човече, бягаш далеч от истината, изнамирайки поводи за гибелта си? Словото е просто и лесно разбираемо за всички. „Земята беше невидима“, ни казва той; а защо? Защото бездна покриваше повърхността ѝ. А какво е бездна? Много вода, до долната граница на която е било трудно да се достигне. Знаем, че обичайно много тела се виждат в плитка и бистра вода. Как тогава не се е виждала някоя част от земята през водата? Защото въздухът, простиращ се над водата, е бил неосветен и тъмен. Преминавайки през водата, слънчевата светлина нерядко показва камъчетата по дъното, но в дълбока нощ по никакъв начин не може да се види какво има под водата. И така, това, че земята е невидима, се изяснява от следващото изречение: онова, което я покривало, е било бездна, при това тъмна. Нито бездната е пълна с противодействащи сили, както си въобразяват някои, нито мракът е изначална и зла сила, опълчваща се срещу доброто. Защото две равностойни враждебни сили неизбежно ще си пречат взаимно на устройването си и увлечени във война, непрекъснато ще си създават трудности. Ако единият от враждебните елементи е посилен от другия, неизбежно ще неутрализира победения. Така че, ако определят противопоставянето на злото като равностойно на силата на доброто, те предполагат една непрестанна война и вечна гибел, защото едното ще побеждава сега, а после ще бъде победено. Ако пък доброто надделява по сила, защо не е изкоренена изцяло силата на злото? И въобще — но това е недопустимо да го кажа — учудвам се: не се ли отвращават от себе си, увеличайки се в такива невъзможни богохулства?

Не е благопристойно и да казваме, че злото е създадено от Бога, защото нищо от противоположните неща не се поражда от противното му: нито животът ражда смърт, нито мракът е начало на светлината, нито болестта носи здраве. Превръщането на нещата в противоположното им става чрез

промяната на душевното разположение; при създаването обаче всяко нещо произлиза от подобни нему.

Ако казват, злото не е нито самородно, нито е създадено от Бога, откъде се е появило? Защото никой няма да отрече, че злините съществуват. Какво ще отговорим тогава? Че злото не е създание с живот и душа, а е разположение на душата ни, противоположно на добродетелта, което се създава сред ленивците след отпадането им от доброто.

5. Не търси злото навън, нито си го представяй като някаква изначална зла сила. Нека всеки признае, че сам е причина за злото в себе си, защото онова, което ни се случва, винаги произлиза или от природата ни, както старостта и болестите, или от случайността, например неочакваните обстоятелства, произлезли от някое несвързано с тях начало — обстоятелства често тъжни, но и щастливи, например ако някой копае кладенец и намира съкровище или тръгва за пазара и среща бясно куче. Но едни от тях са в наша власт, например да владеем желанията си или да не ограничим насладите, да сдържим гнева си или да вдигнем ръце срещу неговия причинител, да кажем истината или да излъжем, да сме снизходителни и скромни или надменни и надути от гордост. Не търси другаде началата на това, което сам управляваш, но знай, че злото само по себе си произхожда от неточността в намерението ни. Ако не ни беше подвластно и не зависеше от волята ни, нарушителите на законите не биха изпитвали такъв страх, нито биха били необходими съдебните наказания, които въздават на злодеите заслуженото.

Всичко това се отнася за злото в чист вид, защото болестта, бедността, безславието, смъртта и нещата, причиняващи скръб на хората, не си струва да ги включваме в категорията на злините, както и противоположностите им да поставяме сред най-големите добрини, щом едни от тях съществуват по природа, а други, изглежда, се случват на много хора в тяхна полза. Като спрем да обясняваме с всякакви метафори и предположения, нека приеме, следвайки духа на Писанието, смисъла на духа на злото просто и без разсъждения; въпросът е дали злото е създадено едновременно със света, дали е по-старо от светлината и защо по-лошото е по-древно. Отговоряме, че и този мрак не съществува в действителност, а е един недостиг, който се получава във въздуха от липсата на светлина. Какво е светлината, та светът внезапно се е лишил от нея и над водата има мрак? Мислим си, че ако нещо е съществувало преди създаването на този сетивно възприемаем и преходен свят, ясно е, че би било в светлина. Защото нито ангелските чинове, нито целите небесни войнства, нито изобщо някое от разумните същества или някой от служебните духове¹¹ с име или без име са съществували в мрака, а са били в подобаващо за тях състояние — сред светлина и всякакво духовно благонравие. Това не ще оспори никой, поне никой, който сред обещаните блага очаква Светата светлина, за която Солломон казва: „честна светлина завинаги — (Притч. 13:9), а апостолът пише: „като благодарните на Господа и Отца, Който ни направи достойни за

наследството на светците в светлината“ (Кол. 1:12). Ако всички осъдени биват изпращани във външната тъмнина¹², ясно е, че извършилите достойни за приемане дела почиват в надсветовната светлина.

Когато било създадено небето и по Божия заповед се простряло изведнъж над всичко, обхванато от него, тъй като имало достатъчна плътност, за да може да разделя това отвътре от онова отвън, то неизбежно лишило от светлина вътрешното пространство, понеже спирало светлината, идваща отвън. Три неща са нужни, за да се образува сянка — светлина, тяло и неосветено пространство. Така мракът на света се създал от сянката на небесната маса. Ще разбереш казаното от един пример: разпъни точно по пладне палатка от плътна, непропусклива материя и се затвори в този импровизиран мрак. Такъв си представи и онзи мрак — не го е имало преди, а се е получил след други събития. Това е мракът, който, както се казва, се разстилал над бездната, защото е естествено краищата на въздуха да се съединяват с повърхностите на телата. Затова и по необходимост е казано, че мракът е бил над водата.

6. „И дух Божий се носеше над водата“ (Бит. 1:2), казва. Ако има предвид под този дух простора на въздуха, приеми, че писателят ти изброява частите на света, че Бог е сътворил небето, земята, водата, въздуха, именно въздуха, който вече се простирал и течал. Ако пък Духът Божи е Светият Дух, което е и може би по-вярно и са го одобрили и предците ни — защото това име се съхранява единствено за тази цел и само то се смята от Писанието за достойно да се споменава, така и нищо друго не се нарича Божи Дух, освен Светият Дух, който завършва божествената и блажена Троица. Ако приемеш това обяснение, ще имаш от него най-голяма полза.

Как обаче „се носеше над водата“? Няма да ти кажа своето мнение, ще ти приведа обяснението на един сириец, който толкова се отдалечил от светската мъдрост, колкото се доближил до истинското познание. Та той казва, че езикът на сирийците е по-изразителен и понеже е сходен с еврейския, доближава повече в известна степен смисъла на Писанията. Ето какво е значението на думата: „носеше се“, казва, го разбират като „съгриваше“ и съживяваше естеството на водата, подобно на представата за птицата, която мъти и предава жизнена сила на яйцата, които топли. Това твърдят, че е значението, вложено в този израз. „Духът се носеше“, тоест, подготвяше природата на водата да роди живота. Така убедително се доказва това, което мнозина целят: че и Светият Дух не е лишен от творческа енергия.

7. „И рече Бог: Да бъде светлина“ (Бит. 1:3). Първата заповед на Бога създаде светлината, унищожила тъмната, разбила мрачността, разхубавила света, изведнъж всичко добило приятен и спокоен вид. Видяло се небето, покрито преди с мрак и красотата му била толкова голяма, каквато я виждат и днес очите ни. Въздухът бил облян в сияние, по-скоро в него била разтворена цялата светлина и разпръсвал до края си вълни от блясък, достигайки нависоко, чак до етера и небето; нашир осветил за миг всички части на света, на север и юг, на изток и запад. Поради тънката и прозрачна

природа на въздуха светлината няма нужда от никакъв период от време при движението си. Както насочва погледа ни без промеждутъчно време към това, което гледаме, така и лъчите на светлината ги приема незабавно във всеки свой край, дори без най-кратък миг от време. След сътворението на светлината и етерът става по-спокоен, и водата по-бляскава, и не само получава светлина, но и излъчва от себе си, отразявайки светлината, и безбройни лъчи проблясват навсякъде, от всяка точка на водата. Божият глас променил всичко и го направил по-приятно и по-ценно. Както изследователите на морските дълбини предизвикват прозрачност на водата, изсипвайки дървено масло, така и Творецът на всичко с едно кратко слово изведнъж положи над света радостта от светлината. „*Да бъде светлина*“ — и заповедта беше действие, създаде се една същност, от която дори човешкият ум не е в състояние да измисли нещо по-приятно за наслада. И когато използваме за Бога думите глас и заповед, нямаме предвид Божието слово като звук, образуван от говорни органи, нито въздух, насочван от езика. Смятаме, че изразената в желанието Му склонност придобива формата на заповед, за да е по-понятна за тези, които научават.

„*И видя Бог, че светлината е добро нещо*“ (Бит. 1:4). Каква похвала да изрека за светлината, щом ме изпревари и получи от създателя си признанието, че „*е добро нещо*“? Но и моето слово оставя очите ви да съдят и така нямам какво повече да добавя към казаното преди мен от зрението ви. Ако телесната красота дължи наличието си на симетрията между частите на тялото и на цвета, който ги украсява, как можем да говорим за красотата на светлината, която е по природа проста и равномерна? Или може би защото при светлината симетрията не е в частите ѝ, а в отсъствието на тъга и в наслаждението, когато я гледаш? По този начин е красиво и златото, привлича погледа и причинява удоволствие не със симетричността на частите си, а само с хубавия си цвят. И Вечерницата е най-хубавата от звездите, не защото частите ѝ имат подобаващите пропорции, а защото хвърля ведра и блага светлина в очите. След това Бог изразил тази преценка за красивото не защото се е основавал на изглеждащото приятно за очите, а предвиждайки ползата, която би принесло по-късно. Защото още е нямало очи да различат красотата на светлината.

„*И отдели Бог светлината и тъмнината*“ (Бит. 1:4). Това означава, че Бог е направил природата на едното несъвместима с другото и напълно противоположна; защото е отдалечил и определил напълно едното от другото.

8. „*Светлината Бог нарече ден, а тъмнината — нощ*“ (Бит. 1:5). Разбира се, тогава, щом слънцето е било вече създадено, ден е осветеният от него въздух, когато то свети на небесния свод над земята, а нощ — засенчването на земята, предизвикано от скриването на слънцето. Тогава настанал денят и последвала нощта не според движението на слънцето, а с разливането на онази изначална светлина и нейното прибиране, според определената от Бога мярка.

„Биде вечер, биде утро — ден един“ (Бит. 1:5). Вечерта е преходът между деня и нощта; по същия начин и утрото е съседството на нощта с деня. За да отдаде на деня първенството на сътворението, споменава първо края на деня, а после на нощта, защото нощта следва деня.

„Биде вечер, биде утро.“ С това изразява денонощието. И не казва ден и нощ, а отдава на надделяващото цялото наименование. Този обичай ще откриеш в цялото Писание, според който времето се измерва с броя на дните, а не и на нощите с тях. Псалмопевецът, например, казват: „Дните на нашите години“ (Пс. 89:10), а Яков — „Дните на живота ми, кратки и злочести“ (Бит. 47:9), и пак — „всичките дни на живота ми“ (Пс. 22:6). Така това, което сега се предава за наше сведение, представлява закон за по-нататък.

„Биде вечер, биде утро — ден един“. Защо не казва първи вместо един? Въпреки че би било по-последователно, като ще споменава след това втори, трети и четвърти, да нарече първи този, който е станал начало за останалите. Все пак казва един. Едно основание е, че е искал да определи мярката на деня и нощта, съединявайки времето на денонощието, тъй като двадесет и четири часа изпълват периода от един ден, сиреч да схващаме заедно с деня и нощта, та дори когато с обръщането на слънцето се случва едното от тях расте, да се ограничава продължителността им в определено време. Същото е да казваме, че мярката от двадесет и четири часа е времето на един ден. Друго основание: възстановяването на небето в същата точка, откъдето е започнало, става за един ден. Колкото пъти при обикалянето на слънцето идват на света сутринта и вечерта, този период се изпълва за не повече от времето на един ден. По-важна е тайно предаваната причина, че Бог, създал същността на времето, определил като мерки и знаци продължителността на дните и измервайки времето със седмиците, решава винаги да се повтаря седмицата, отброявайки със себе си движението на времето. А седмицата я образува денят, който седем пъти се връща от начало и това е кръговата форма, започва от себе си и завършва в себе си. Това е присъщо и на века — да се връща в себе си и никога да не свършва. Затова и нарекъл началото на времето не първи ден, а един, за да е родствен с века и по име.

Подходящо и сполучливо е наречен един този, който представя признака на самотното, което не се свързва с друго. Ако сега Писанието споменава много векове, говорейки на много места за „довека“ и „вовеки веков“, не изброява първи, втори и трети век. От това стават явни за нас много повече различия на всякакви неща и състояния, а не определения, свършеци и последователности от векове.

Казва ни „Денят Господен, велик и явен“ (Иоил 2:11), и другаде „За какво ви е тоя ден Господен? И той е тъма, а не светлина“ (Ам. 5:18). Мрак е, естествено, за тези, които заслужават мрак. Защото онзи ден Божието слово го признава като ден без свечеряване, без следващ, без край. Него псалмопевецът нарича осми, защото излиза от границите на седмич-

ното ни време. Така че ако кажеш ден или век, назоваваш същото понятие. И ако се нарича ден, онова състояние е едно, а не много, и ако се назове век, ще бъде единствен, а не множество. За да пренесе това понятие в бъдещия живот, Мойсей нарече „един“ изображението на века, началото на дните, връстника на светлината, светлата Неделя, почетена и с възкресението на Господа. „Биде вечер, казва, биде утро — ден един.“ Но ето, настоящата вечер изпреварва словата ни за онази и тук те стигат до края си. Отецът на истинската светлина, Този, Който украси деня с небесната светлина и озари нощта с блясъците на огъня. Който услади покоя на бъдещия век с духовната и несекваща светлина, дано да освети душите ви с познание за истината и дано да запази живота ви далеч от съблазни, давайки ви възможност да избродите достойно деня, за да сияете както слънцето в светлината на светците за моя гордост в деня на Христос, Чиято е славата и могъществото вовеки веков. Амин.

БЕСЕДА ТРЕТА ¹³

1. Делата на първия ден, исках да кажа на единия — нека не го лишаваме от честта, която той има в природата, щом Творецът го е оставил сам за себе си и не го е изброил наред с останалите. Накрая да спомена, че и словото, като изследва вчера всичко, станало през този ден, раздели на две изложения за слушателите и в първата половина предложи утринна храна за душите, а в другата — вечерна радост, сега преминава към чудесата на втория ден. Не казвам това, за да го отдам на умението на разказвача, а на удоволствието, съпътстващо писанията и притежаващо естественото качество да прави нещо лесно възприемаемо и привлекателно и обичано за всяко сърце, предпочитащо истинското пред вероятното. Така и псалмопевецът, предавайки особено изразително сладостта от истината, казва: „Колко са сладки на гърлото ми Твоите думи, по-сладки от мед на устата ми“ (Пс. 118:103).

Та вчера, доколкото бе възможно, зарадвах душите ви с размисли върху Божиите думи. Днес, на втория ден, отново се срещнахме, за да видим чудните дела на втория ден. Не забравям, че около мене стоят много занаятчии, работещи ръчно и едва изкарващи хляба си с всекидневен труд, които биха искали да съкратят речта ми, за да не ги откъсваме задълго от работата им. Какво да им кажа? Че заетото на Бога време не се губи, връща се от Него с голяма лихва. Защото Бог ще изпрати и обстоятелствата, подпомагащи труда — и телесна бодрост, и душевно разположение, и успех в сделките, и лек път през целия живот дарява Бог на всички, които предпочитат духовните занимания. И дори ако наученото не се осъществи в сегашния живот, както се надяваме, все пак това учение на духа ще е ценно съкровище за бъдещия век. Освободи сърцето си от всякаква жи-

тейска грижа и съсредоточи при мене цялото си същество. Няма полза от физическото присъствие, когато душата ти ще страда за земните ценности.

2. *„И рече Бог: Да има твърд посред водата и тя да дели вода от вода“* (Бит. 1:6). Още вчера чухме Божиите слова *„Да бъде светлина“* и днес — *„Да има твърд“*. В казаното днес, изглежда, има и нещо повече, думите не съдържат само заповед, а определят и целта, за която се изисква създаването на твърдта, *„да дели вода от вода“*, казва.

Нека видим първо как говори Бог. Дали като нас, тоест първо в съзнанието Му се отбелязва впечатление от нещата, след това чрез образуванията представи от възприетото избира подходящото и подобавашо значение за всяко нещо и го изразява; после предава замисленото на службата на говорните органи и така чрез оформянето на въздуха при членоразделното движение на речта изразява скритата мисъл. Как няма да са празни приказки да казваме, че Бог се нуждае от това действие за изразяването на мислите си? Не е ли по-почтено да кажем, че Божията воля и първият порив от движението на мисълта са всъщност Божието слово?

Писанието ни предава подробно образуванието му, за да покаже, че не само е поискал да стане сътвореното, но и да се създаде чрез някой помощник. Би могъл да изложи всичко, както направи в началото: *„В начало Бог сътвори небето и земята“* или *„Сътвори светлината“*, или *„Сътвори твърдта“*. Сега Писанието, представяйки Бог да заповядва и да разговаря, предполага, премълчавайки, и някогь, на когото заповядва и с когото разговаря. Не че иска да ни попречи да научим, но разпалвайки страстта ни, ни показва някои следи и белези на тайното. Придобитото с труд бива прието с радост и се пази грижливо, а лесно достигнатото се притежава с пренебрежение. Затова по определен начин и в известен порядък ни въвежда в познанието за Единородния.

Безтелесната природа не се нуждае от произнесено слово, щом е възможно да се предадат на помощника самите мисли. Та каква нужда от реч са имали способните да споделят помежду си това, което имат наум, само като го помислят? Речта съществува заради слуха и слухът заради речта; но където няма въздух, няма език, няма ухо, липсва слуховата връзка, довеждаща до съзнанието в главата звуците, там няма потребност и от думи, а би могло да се каже, че предаването на желанията става от самите мисли в сърцето. Както подчертах, използва мъдро този начин на изразяване, за да се подтикне умът ни в търсене на лицето, към което са отправени словата.

3. Второто, което трябва да изследваме, е дали тази твърд, също наречена небе, е различна от небето, създадено в началото, и следователно небесата са общо две. Онези, които са разсъждавали за небето, по-скоро биха предпочели да им изтръгнат езика, отколкото да приемат това за истина. Те смятат, че небето е едно и е неестествено да се създава до него второ, трето и много други, тъй като всичкото вещество за небесната твърд е изразходвано при създаването на първото, както мислят. Приемат, че не-

бесната твърд, движеща се в кръг, е една, и при това завършена. Ако това е станало при създаването на първото небе, не остава нищо за създаването на второ, трето и т. н. Такива са фантазиите на онези, които въвеждат безначалната материя заедно с Твореца, увлечени от първата си измислица към последваща заблуда.

А ние изискваме от мъдрите елини да не ни хулят, преди да се изяснят помежду си. Защото не липсват сред тях и такива, които смятат, че съществуват безброй светове и небеса; използващите по-сериозни доказателства ще изобличат невероятността на това твърдение и ще посочат, че според геометричните правила не е естествено да се създаде друго небе, а само едно. Тогава ние повече ще се подиграваме на безсмислените чертежи и изкуското пустословие, като видят, че от една и съща причина се образуват и един, и много мехури. Все пак те се съмняват за съществуването на повече от едно небеса, тоест, дали е достатъчно творческата сила, която ги създава. Не смятаме, че големината и здравината на тези небеса са по-различни от големината и здравината на водните мехури, образуващи се в чешмите, когато гледаме превъзходството на Божията мощ. Затова твърдението им, че не е възможно, е за посмешище. Ние сме толкова далеч от съмнения за второто, че търсим и трето небе, което бе удостоен да види блаженият Павел¹⁴. А псаломът, където се споменава „небеса на небесата“¹⁵, ни подтиква към мисълта и за повече.

Това, разбира се, не е по-странно от седемте орбити, по които се движели седемте звезди¹⁶, както признават почти всички; тези орбити, казват, пасвали една с друга както влизащи един в друг съдове. Движели се в обратна посока с Вселената и като разсичали заобикалящия ги етер, се издавал приятен и хармоничен звук, който надминавал по сладост всяка мелодия. А какво отговарят те после, когато им поискат реално потвърждение на казаното? Че сме свикнали с този звук от началото и сме привикнали към него от раждането си, така че вече сме загубили усета за него от много слушане, както ковачите, оглушали от постоянните удари. Не подобава на човек, ценящ времето си и уважаващ разума на слушателите си, да изобличава подобни софизми и гнили аргументи, което става ясно, щом някой ги чуе. Но да оставим външните неща на онези, които са отвън, и да се върнем към църковното слово. Някои наши предшественици отбелязват, че не се говори за създаване на второ небе, а е уточнение спрямо първото, понеже там обобщено е описано сътворението на небето и земята, докато тук Писанието ни дава подробно начина, по който е станало всяко поотделно. Аз ви казвам, че щом ни е предадено и друго име, а има и особено полза от второто небе, то става дума за небе, различно от създаденото в началото, с по-крепка природа и изключително полезно за Вселената.

4. *„И рече Бог: да има твърд посред водата и тя да дели вода от вода. И създаде Бог твърдта, и отдели водата, що беше под твърдта, от водата над твърдта“* (Бит. 1:6-7). Преди да се заемем със смисъла на написаното, нека се опитаме да изясним неяснотата, която изтъкват другите. Питат

ни: ако тялото на твърдта е сферично, както го виждаме, а водата е течна и се стича отвисоко, как би могла тя да се закрепим по извитата повърхност на твърдта?

Какво да отвърнем? Разбира се, следното: че онова, което на нас ни изглежда сферично, като гледаме кухнята му, не е задължително да е сферично и отвън и да е прецизно закръглено и загладено на струг. Ако погледнем каменните покриви на баните и подобните на пещери постройки — от вътрешната си страна те имат полусферичен строеж, а отгоре покривът им е равен. Та нека и елините философи не се безпокоят, а и нас да не безпокоят, дето не можем да закрепим водата в горната част. Сега е моментът да кажем каква е природата на тази твърд и защо е поставена сред водата. Обичайно е в Писанието да се дава името „твърд“ на нещата с огромна здравина и крепкост. Казва се например: „*Господ е моя твърдина и мое прибежище*“ (Пс. 17:3) и „*Аз ще заякча стълбовете ѝ*“ (Пс. 74:4), и това: „*Хвалете Го в крепостта на силата Му*“ (Пс. 150:1). Хората извън Църквата наричат твърдо тялото, което е плътно и изпълнено, за разлика от математическото тяло. Математическо е тялото, състоящо се само от размери, ширина, височина, дълбочина. А твърдото тяло освен размерите си притежава и свойството съпротивление. Обичайно е Писанието да нарича твърд устойчивото и неподатливото и то често използва тази дума за съгъстения въздух, както при израза „*втвърдяващ гърма*“ (Ам. 41:13)¹⁷. Именно твърдостта и съпротивлението на въздуха, вложен в извивките на облаците, и това, че той създава чрез силни експлозии звуците на гръмотевиците, Писанието назовава втвърдяване на гърма. В този случай приемаме, че така е наречено нещо твърдо, притежаващо силата да задържа течната и разтворима вода. И тъй като по общоприетото мнение изглежда, че произлиза от водата, не бива да смятаме, че прилича на замръзнала вода или на нещо подобно, създадено от нейното прецеждане, какъвто е и материалът на кристала, за който казват, че се е получил от прекомерно замръзване на водата, или на този на огледалото, който е метал. Има един прозрачен камък с особена и извънредна бистрота, който, ако бъде намерен в истинското си природно състояние и не е прояден от някакъв недостатък или пропукал в основата на разклоненията си, по прозрачност прилича малко на въздуха. Но никое от споменатите неща не оприличаваме на твърдта. Защото, ако някой има такива представи за небесните тела, с това показва детински и опростен начин на мислене. Нито пък смятаме, че всичко е във всичко, тоест огън в земята, въздух във водата и така всяко от останалите едно в друго, или че никой от достъпните за сетивата елементи не е чист и несмесен с нещо междинно или противоположно по отношение на него. Затова не приемаме да заявим, че твърдта се е получила от някой от тези прости елементи или от съчетанието, което представляват. Защото Писанието ни учи да не оставяме мисълта ни да фантазира извън допустимите граници. Да не оставяме да премине неотбелязано и това, че след Божията заповед „*Да има твърд*“ не е казано просто „и стана твърд“,

а „и създаде Бог твърдта“ и „отдели Бог“. Глухите нека чуят и слепите нека видят. А кой е глух, ако не онзи, който не чува Духа да говори толкова гръмко? И кой е сляп? Който не вижда, въпреки толкова ясните доказателства за Единородния. „Да има твърд.“ Това е гласът на първопричината. „Създаде Бог твърдта.“ Това е свидетелство за съзидателната и творческа мощ.

5. Да се върнем към изложението на нашата реч. Казва: „Да дели вода от вода.“ Явно водният разлив е бил безкраен, навсякъде по земята се е вълнувала вода и е висяла над нея, така че изглеждала да превъзхожда по съотношение другите елементи. Затова по-горе се казваше, че бездна обгръща земята отвсякъде. Сега ще обясня причината на това изобилие. Във всеки случай никой от вас — дори с най-упражнена мисъл и най-наблюдателните към тази променлива и тленна природа — няма да отхвърли нашето становище като основано на измислици и безсилни аргументи, нито пък ще поиска от мене отговорно обяснение на какво се е опирала водната маса. По същата причина, поради която окачват земята, като по-тежка от водата, в центъра и я отдалечават от краищата, по същия начин ще допуснат онези безмерни води да се разположат около земята заради естествения стремеж на водата надолу и за равномерното ѝ разпределение отвсякъде.

Та безкрайните води били залели земята открай докрай и не били съразмерни с нея, а многократно повече. Така бил предвидил великият Майстор отначало за бъдещето и така бил наредил първо за последващите нужди.

Каква е била необходимостта от това неописуемо водно изобилие? Защото за Вселената е бил нужен и елементът огън, не само за да уреди състоянието на земята, а и за да добие завършен вид светът. Незавършено би било цялото, ако от него отсъствуваше нещо най-важно и най-значително. Тези два елемента са противоположни и гибелни един за друг, огънят и водата, когато надделява по сила, и водата за огъня, когато превъзхожда по количество. Не трябвало да се намират нито в покой едно спрямо друго, нито пък с пълното отсъствие на едното да се тласне Вселената към унищожение.

Като предвидил това количество вода, осигурил достатъчно от нея на Вселената, така че, изразходвана по малко, да се противопоставя на силата на огъня до предвидения край на съществуването на света. Та Той, Който е подредил всичко с мерки и числа¹⁸ (Йов казва, че Той е преброил дори дъждовните капки)¹⁹, е знаел колко време е определил на света и колко разход на огън трябва да се предвиди. Това е причината за превъзходството на водата при сътворението. Никой не е дотолкова извън житейските дела, та да е нужно да поясняваме необходимостта от огъня за света. Не само защото всички занаяти, поддържащи живота ни, имат потребност от използването на огъня — тъкачеството, кожарството, строителството, земеделието, но дори растежът на дърветата, узряването на плодовете или раждането на сухоземните и водните животни, или път техните храни едва ли

щяха да се появят и всичко това да съществува, ако нямаше топлина. Така че е необходимо създаването на топлината, за да се появи и съхрани това, което съществува. Необходимо е и изобилието на влагата, защото е непрестанно и необходимо използването ѝ от огъня.

6. Погледни целия свят наоколо и ще видиш силата на топлината да господства над всичко, което се ражда и загива. Затова водата се разлива изобилно върху земята, простира се извън погледа и е пръсната дори в земните недра. Оттам произлизат многобройните извори, всички кладенци, теченията на реките, били те постоянни или порои, с цел водата да се съхранява в много и различни запаси. На изток от зимното слънцестояние тече Инд, най-голямата от всички реки, както разказват описанията на земята. От средата на Изтока текат Бактър²⁰, Хоасп²¹, Аракс²², от които се отделя Танаис²³, и се влива в Меотидското езеро²⁴. Близко до тях е и Фасис²⁴, която извира от Кавказките планини, и безчет други реки, стичащи се от север към Евксинския понт; от запад, по́ на юг, под Пиренейската планина текат Тартес²⁶ и Истър²⁷, от тях първата се влива в морето отвъд Стълбовете²⁸, а Истър прекосява Европа и се влива в Понта. А трябва ли да изброявам и реките, родени от Рипските планини²⁹, които се извисяват над Вътрешна Скития. Родан³⁰ е една от тях и с безбройни други реки, всичките плавателни, като преминават западните галати³¹, келтите и съседните им варвари, се вливат в западното море. На юг, отгоре, през Етиопия, едни от реките се спускат към нашето море, а други изливат водите си извън него, в непознатото, и те са Егон, Нис, така нареченият Хремет³² и Нил с тях, който дори не прилича на река, а е като море и превръща и Египет в такова. Тъй цялата населена земя е обхваната от води, пленена от безкрайни морета, прорязвана от несметни постоянни реки поради неизразимата мъдрост на Този, Който уреди противоположното на огъня естество да не се изчерпва лесно.

Разбира се, ще дойде време, когато всичко ще се изпепели от огъня, както предава Исаия, като излага думите на нашия Бог: „*Който казвам на бездната: „Ще бъдеш опустошена и реките ти аз ще изсуша!“* (Ис. 44:27) Отхвърли оглупялата мъдрост и приеми с мен този урок по истина, просторечив, но с непогрешимо познание.

7. Така се обяснява изразът „*Да има твърд посред водата и тя да дели вода от вода*“. Казахме какво в Писанието е значението на думата твърд: че не нарича твърд твърдото вещество, неподатливото, тежкото и съпротивляващото се — такова наименование би подходило повече на земята. Но поради естеството на онова над нас, което е леко и разрежено и не се долавя от никое сетиво, го нарича твърд в сравнение с най-тънкото и недоловимото.

Представи си едно място, което разделя течния елемент, като пропуска нагоре рядкото и процеждащото се, а задържа гъстото и земеподобното, за да се запази отначало докрай същото равновесие, постигнато чрез разделянето на влагата на части. Ти не вярваш в голямото количество вода, а

не обръщаш внимание на изобилната топлина, която, макар и скромна по обем, поради силата си изчерпва влагата. Тя извлича близката влага като вентуза и изразходва извлеченото подобно на пламъка на светилника, който изтегля с фитила достъпната храна и я овъглява бързо, изгаряйки я.

Кой се съмнява, че етерът е огнен и нажежен, и ако не го съдържаше задължителната граница, поставена от Твореца, какво би му попречило, запалвайки, и изгаряйки всичко наблизко, да изчерпи веднага цялата влага от съществата? Затова има вода във въздушно състояние, образуваща облаци високо горе от издигането на пари, изпускани от реки, извори, блата, езера и всички морета, за да не опали всичко етерът. Виждаме и самото слънце често през лятото да оставя за много кратко време някоя влажна и блатиста област свършено суха и безводна. Къде е тази влага? Нека ни я покажат всезнаещите. Не е ли ясно за всеки, че от слънчевата топлина се е изпарила и изчезнала? А те дори не признават, че слънцето е горещо — само това могат да кажат. И вижте с какъв нищожен аргумент се обосновават срещу очевидното: казват, че защото слънцето е бяло на цвят, а не червеникаво или жълто, затова няма огнена природа и топлината му се получава от бързото въртене. Какво преследват с това за себе си? Да не се приеме, че слънцето изчерпва вода. Аз, въпреки че становището им е погрешно, не го отхвърлям, доколкото подкрепя моето. Казахме, че изобилието от вода е нужно за изразходването ѝ от топлината. Няма никаква разлика слънцето да е горещо по природа или да се нагрива от нещо, което става с него, що се отнася до проявата на едни и същи признаци при едни и същи материали. Ако се запали огън или пламък от триещи се една с друго дървета или бъде взет от друг, вече запален, резултатът е еднакъв и в двата случая. При това виждаме великата мъдрост на Този, Който управлява всичко, да придвижва слънцето от едно място на друго, за да не обикаля винаги в едни и същи райони и с излишъка от топлина да наруши световния ред. Веднъж го насочва на юг към зимното слънцестояние, друг път го премества към положението на равноденствие, а оттам — на север към лятното слънцестояние, така че с това малко преместване да се поддържа равномерната температура около земята; и нека помислят дали не си противоречат тези, които казват, че морето не прелива от водите на реките поради загубите, предизвикани от слънцето, и още, че горчивата и солена вода остава, защото топлината поглъща леката и питейната. Това се получава главно поради способността на слънцето да разделя и да издига лекото, а да оставя тежкото и земното като някаква утайка или тиня; затова и морето е горчиво, солено, изсушаващо. И именно тези, които говорят такива неща, променят становището си и заявяват, че никакво намаляване на водния елемент не се предизвиква от слънцето.

8. „Твърдата Бог нарече небе“ (Бит. 1:8), в смисъл, че това наименование подхожда на нещо друго, но по подобие и то получава същото име. Забелязал съм, че на много места в Писанието небе се нарича пространството, видимо за нас (въздухът поради плътността и непрекъснатостта си става видим за

очите ни, а и думата „небе“ произлиза от „гледам“³³, и се казва: „птици небесни“ (Пс. 8:9) и „летящи по небесната твърд“ (Бит. 1:20). Подобно е и това: „възлизат до небесата“ (Пс. 106:26). А и Мойсей, когато благославя народа на Йосиф, дава благословиите от времената на небето, от росата и от обръщането на слънцето, от кръга на месеците и от върховете на вечните планини, защото земята става плодородна от правилния ред на всички тях³⁴. Също и в проклятията си към Израил казва *Да стене медно небето над главата ти*“ (Втор. 28:23). Какво значи това — пълна суша и липса на влага във въздуха, която осигурява плодородието на земята.

Като казва, че росата и дъждът падат от небето, разбираме, че става дума за водата, определена да бъде горе. Събират се парите високо, въздухът се сгъстява от натиска на ветровете и когато влагата, дотогава пръсната в облаците под формата на лека пара, се съедини, се образуват капки и от тежестта си падат надолу; така се получава дъждът. Когато обаче влагата стане на пяна, удряна от силни ветрове, и замръзне напълно, тогава облакът се разбива и пада сняг.

Изобщо, разсъждавайки по този начин, можеш да видиш целия воден елемент, събран във въздуха над главите ни. И нека никоой от вас не сравнява тези прости и непресторени духовни слова със странността на философските разсъждения за небето. Защото както по-предпочитана е хубостта на скромните жени от тази на хетерите, такава е и разликата между нашето слово и на тези отвън. Защото те насила придават на думите си убедителност, докато при нас тук истината е лишена от всякаква неестественост. И защо е нужно да се занимаваме ние с изобличаването на лъжите им, щом е достатъчно да сравним техните книги и като зрители, напълно спокойни, да седнем и да наблюдаваме войната помежду им. Нито са малобройни, нито са незначителни, но бидейки съвършено различни с пъстротата на мненията, заменят възгледите си с противоположни, те, които твърдят, че Вселената изгаря и възкръсва отново от някакви семена разум, останали сред пепелта; а оттам измислят безброй унищожения и възкресения на света. Но те, отклонили се встрани на истината, и тук, и там намират собствените си извращения в заблудата.

9. Аз имам да кажа нещо за разделението на водите и на онези, които под предлог за извисяване и по-висши понятия прибягват до алегии, твърдейки, че с водите се означават духовни, безтелесни сили и че над твърдта са останали най-добрите, а отдолу, по земните и материални места — лукавите. Та затова, казват, водите над небето славят Бога, тоест те са добрите сили, достойни поради чистотата на мисълта си да отдадат подобаваща възхвала на Твореца. А водите под небето са лукавите духове, паднали долу от естествената си висота в дълбините на злото. Те, тъй като са неспокойни и бунтовни и се люшкат от бурите на страстите, били наречени море заради променливите и непостоянни движения на волята си. Нека отхвърлим тези думи като смесици от сънища и бабини приказки и да възприемем водата като вода, приемайки разделянето, извършено от твърдта, както беше обяснено.

А впрочем, ако и да биват призовавани наднебесните води да прославят общия на всички Господ, от това не смятаме, че те са разумна природа. Нито небесата са одушевени, понеже „*проповядват славата на Бога*“ (Пс. 18:2); нито твърдта е живо същество със сетива, щом „*възвестява за делата на ръцете Му*“ (Пд. 18:2). И ако някой твърди, че небесата са мислените сили, а твърдта — действениите и изпълняващите задълженията, ще приемем това като изящна словесност, но не ще допуснем, че е истина. Защото така и росата, и сланата, и мразът, и жегата биха били мисловни и невидими същности, след като в книгата на Даниил им се нарежда да славят Твореца на всичко³⁵. Смисълът на тези места, възприет критично от умните хора, допълва възхвалата на Твореца. Защото не завършва славослова на Бога само водата над небето със своето предимство в почестите, дължащо се на благочестието ѝ, но се казва и „*хвалете Го и вие от земята, дракони и всички бездни*“ (Пс. 148:7).

Та ето и бездната, която използващите алегория подхвърлиха на най-зла участ, и тя не бе сметната от псалмопевица за ненужна и бе включена в общия хоровод на сътворението, и тя, според съществуващото в нея съзнание, хармонично допълва възхвалата на Създателя.

10. „*И видя Бог, че е добро*“ (Бит. 1:10). Не наслада за Божиите очи предлага създаването от Него, нито пък той възприема красивото като нас. Добро за Него е извършеното според правилата на изкуството и съдействащото за постигане на крайната цел. Той, като поставил пред Себе Си явната цел на всичко създавано, приел, оценявайки със Своите критерии за изкусност, че всичко създадено поотделно служи за постигането на крайната цел. Естествено, само една ръка или едно отделно око, или всяка част от статуя, лежащи разделени, не биха се сторили красиви на оня, който ги гледа. Но ако бъдат поставени на съответното им място, тогава се явява нещо познато и на неопитния наблюдател.

Майсторът обаче знае красотата на всяко преди свързването и възхвалява всяко поотделно, насочвайки значението им към крайната цел. И сега е написано, че такъв ценител на отделните неща и владетел на умението е Бог; и ще завърши възхвалата, подобаваща на целия завършен свят.

Но нека тук спре речта ни за втория ден — така ще оставим време на внимателните слушатели да обмислят чутото, та ако има нещо полезно в него, да го задържат в паметта си, и с добронамерена мисъл, напомняща донякъде храносмилането, да изчакаме да даде плодове и полезното от тях. А на занимаващите се с житейските дела да предложим възможност в оставащото време да свършат работите си, за да ни срещнат на вечерната трапеза и на словата ми с душа, свободна от житейските грижи. И дано Бог, Който създаде великите неща, а спести разказа за тези, малките, ви даде да проумеете истината Му във всяко отношение, така че да схващате от видяното невидимото и да създавате мнение, подобаващо на Този, Който ни създаде: „*Защото онова, що е невидимо у Него — вечната Му сила и Божеството, — се вижда от създаване мира чрез разглеждане творенията*“ (Рим. 1:20).

Така и от земята, и от въздуха, и от небето, и от водата, и от нощта, и от деня, и от всичко видимо нека имаме ясен спомен за благодетеля ни. Не ще дадем възможност на греховете, нито ще оставим място за врага в сърцата ни, ако в тях живее Бог с непрестанния спомен за Него. Нему принадлежи цялата слава и поклонение и сега, и винаги, и вовеки веков. Амин.

Превел от старогръцки:

Росен Тенев

БЕЛЕЖКИ

1. Възможни са различия между цитираните пасажии от Светото писание и автентичния му текст. Това се дължи, от една страна, на факта, че при цитирането текстовете по различни причини са изменени от автора и, от друга, че авторът използва неговия гръцки превод. Където е било възможно, цитатите са преведжани в съответствие с изданието на Светото писание на български език от Светия синод от 1992 г.

2. Виж Деян. 7:20.

3. Виж 1 Кор. 2:4.

4. Виж Изх. 31:2—11.

5. В редица преписи се посочват различни заглавия на беседата, като напр. *За „А земята беше безвидна и пуста“* (Бит. 1:2).

6. 1 Иоан. 1:5.

7. Виж Деян. 20:29.

8. Маркионити — гностическа секта, основана в средата на II в. в Мала Азия от Маркион, получила широко разпространение в цялата Римска империя и представлявала сериозен съперник на Църквата до началото на IV век. Проповядва противоречието между Бога на Закона и Добрия Бог, който се проявява в Новия завет.

9. Валентиниани — една от най-известните гностически системи, създадена от Валентин от Александрия.

10. Манихейци — последователи на късноантично гностическо учение, основано от Мани. Структурата му е сложна, силно митологична и се базира на гностически, християнски и персийски религиозни идеи. В основата му е строгият дуализъм между светлина и мрак, тяло и душа, добро и зло. Получава широко разпространение в Централна Азия и Близкия изток. Служи като основа за редица средновековни ереси.

11. Евр. 1:14.

12. Виж Мат. 22:13.

13. В някои преписи се посочва заглавие на беседата „За твърдта“.

14. Виж 2 Кор. 12:2.

15. Виж Пс. 148:4.

16. Става дума за т. нар. планети, „скитащи звезди“. В античността към известните пет планети — Сатурн, Юпитер, Марс, Венера и Меркурий — били прибавяни и Слънцето и Луната.

17. По превода на Седемдесетте преводачи (Septuaginta).

18. Виж Прем. 11:21.

19. Виж Иов 36:27.

20. Бактър — река в персийската област Бактриана, приток на Оксос — днес Амударя.

21. Хоасп — име на две реки в Средна Азия.

22. Аракс — река в Армения.

23. Танаис — днес Дон.

24. Меотидско езеро — днес Азовско море.

25. Фасис — река в Грузия, днес Риони.

26. Тартес — река в Южна Испания, днес Гуадалкивир.

27. Истър — днес Дунав.
28. Стълбовете — Херкулесовите стълбове, както бил наричан Гибралтарският пролив.
29. Рипски планини — полулегендарни планини в Северна Скития, вероятно днес Урал.
30. Родан — днес Рона.
31. Западни галати — така били наричани галите, за разлика от източните галати, живели в Мала Азия.
32. Егон, Нис, Хремет — полулегендарни реки в Африка.
33. Св. Василий свързва етимологично глагола *οραω* (гледам) и съществителното *ουρανός* (небе). Улеснена от фонетиката на гръцкия език през IV в., днес тази етимология трудно може да бъде възприета.
34. Втор. 33:13—16.
35. Виж Дан. 3:67—68.